

Παθογένεια και στρεβλώσεις της πολιτικής διαδικασίας στην Ελλάδα.

Θανάσης Μπράβος*

Περίληψη

Το παρόν άρθρο προσπαθεί να ανιχνεύσει πάγιες δυσλειτουργίες και στρεβλώσεις της πολιτικής διαδικασίας στην Ελλάδα βασιζόμενο, από τη μια μεριά, στις οξυδερκείς παρατηρήσεις των Βρετανών διπλωματικών αντιπροσώπων των αρχών της δεκαετίας του '30 και από την άλλη στα συμπεράσματα της πρόσφατης βιβλιογραφίας. Η ύπαρξη μιας ατελέσφορης Δημόσιας Διοίκησης και η ανυπαρξία μιας αποτελεσματικής ανώτερης δημοσιοϋπαλληλίας σίγουρα ευθύνονται για την αδυναμία ανάληψης και εκτέλεσης μακροπρόθεσμων προγραμμάτων, ενώ η ι-διόρρυθμη σχέση (υποτέλειας-μίσους) με το ξένο κεφάλαιο δεν επέτρεψαν την απρόσκοπτη ροή των επενδύσεων στη χώρα.

Εισαγωγή

Οι οξυδερκείς, διορατικές και εμπειριστατωμένες πολλές φορές παρατηρήσεις των Βρετανών αναφορικά με την εξέλιξη των πολιτικών, κοινωνικών και στρατιωτικών δρωμένων στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του '30, θα μπορούσαν να αποτελέσουν «εργαλεία» πολύτιμα για την κατανόηση αρκετών κακώς κειμένων της εποχής – και όχι μόνον εκείνης. Δίχως, βέβαια, να θεωρούνται αυταπόδεικτες αλήθειες, οι αναφορές και τα συμπεράσματά τους – που υπήρξαν εμφαντικά όσο και ενδεικτικά του τρόπου με τον οποίο η ελληνική πολιτική ηγεσία αντιμετώπιζε τα πράγματα –, συν-

* Δρ Σύγχρονης Ιστορίας.

δυνατότητα με τα στοιχεία που προκύπτουν από σύγχρονες μελέτες τόσο για το 19ο αι. όσο και για τη μεταπολεμική περίοδο, συμβάλλουν στην κατάδειξη της συνεχούς παρουσίας στο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι της χώρας δυσλειτουργιών και ανορθολογισμών που συνέστησαν ανασχετικό παράγοντα στην ανάπτυξή της. Έτσι, στη βάση του προβλήματος, όσον αφορά το 19ο αιώνα – αλλά και σε συνάφεια με τις βρετανικές παρατηρήσεις –, εντοπίζεται η ανικανότητα του κρατικού μηχανισμού να προσφέρει ασφάλεια και ευκαιρία για ανάπτυξη, καθώς και να αντισταθεί στη γιγάντωσή του, που επιβαλλόταν από το πελατειακό σύστημα¹, ενώ μεταπολεμικά η αδυναμία του να ανταποκριθεί στον κεντρικό στρατηγικό ρόλο ανάπτυξης του συνολικού συστήματος, συντηρώντας μια αυστηρά συγκεντρωτική και ανορθολογική γραφειοκρατία².

Υπό την έννοια αυτή, λοιπόν, θα ήταν δύσκολο, όσο και επιπόλαιο, να ερμηνεύσει κανείς τη στρεβλή κοινωνική-πολιτική ανάπτυξη του ελληνικού κράτους στηριζόμενος μόνο στο «οθωμανικό ανάθεμα»³, αν και θα έπρεπε να τονιστεί ότι η οθωμανική δεσποτεία⁴ απέκλεισε τους Έλληνες από την ευκαιρία βίωσης ουσιαστικών πολιτικών θεσμών και συνακόλουθα τη δυνατότητα δημιουργίας προϋποθέσεων σύστασής τους στο νεοπαγές κράτος, μιας και η μοναδική πηγή κυριαρχίας ήταν ο Σουλτάνος, που δεν ήταν δυνατό να συνυπάρξει με άλλη πηγή πολιτικής αυθεντίας, σε κανένα επίπεδο⁵.

Το πλαίσιο, λοιπόν, το οποίο οριοθετούσε την πολιτική και κοινωνική δράση στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος διαμορφώθηκε από:

(α) την έλλειψη της εμπειρίας του δυτικοευρωπαϊκού απολυταρχισμού με τη μοναδική ισορροπία μεταξύ της Μοναρχίας και της Αριστοκρατίας

(β) τη βραδύτητα που χαρακτήριζε την οθωμανική αυτοκρατορία όσον αφορά την κοινωνική-οικονομική καθώς και την πολιτιστική-τεχνολογική εξέλιξη⁶, γεγονός που δεν επέτρεπε την άμεση επαφή των υπόδουλων⁷ με τις επαναστατικές ιδέες του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης⁸, οι οποίες διηθήθηκαν μάλιστα μέσα από το φίλτρο της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αντίληψης για τις καινοτομίες που εκπορεύονταν από τη σχισματική Δύση⁹

(γ) την προσπάθεια δημιουργίας αστικού κράτους σε μια κοινωνία προκαπιταλιστική¹⁰, η οποία ήταν τέτοια όχι μόνον εξαιτίας της παντελούς απουσίας λόγω της ορθόδοξης παράδοσης¹¹ – της ιδιόμορφης επίδρασης που άσκησε η άκαμπτη και εργώδης προτεσταντική ηθική¹² στη διαμόρφωση του καπιταλιστικού πνεύ-

ματος¹³, αλλά και δεδομένης της μη συμμετοχής της στην κοινότητα¹⁴, εν πολλοίς, του πολιτικού, οικονομικού και πολιτιστικού μετα-αναγεννησιακού ευρωπαϊκού γίνεσθαι¹⁵.

Όλοι οι παραπάνω παράγοντες συνέβαλαν, σε αντίθεση με την ευρωπαϊκή πρακτική –όπως σαφώς υπαινίσσονται οι Βρετανοί–, να δημιουργηθεί το νοσηρό εκείνο κλίμα που διαμόρφωσε τις ιδιαίτερες συνθήκες, οι οποίες οδήγησαν το ελληνικό κράτος να γίνει όχι ο μοχλός για την εκπλήρωση συλλογικών σκοπών, αλλά ένας τεράστιος μηχανισμός διανομής πολιτικών και πελατειακών αγαθών· τόσο η επηρεασμένη από τη Δύση πολιτική «ελίτ» –στην προσπάθειά της να σταθεροποιήσει την εξουσία της– όσο και η παραδοσιακή ανώτερη τάξη –η οποία δεν κατάφερε να εμποδίσει την παγίωση ενός, κατά τα δυτικά πρότυπα, συγκεντρωτικού κράτους¹⁶– προσέφυγαν στον έλεγχο του εκ των έσω¹⁷, χρησιμοποιώντας τη Διοίκηση και τους εθνικούς πόρους, ως μέσο για τη μεγέθυνση του αριθμού των πελατών-υποτελών τους, πηγή και βάση της δύναμής τους¹⁸.

Η απάντηση, λοιπόν, δε θα ήταν καθόλου εύκολο να δοθεί επιγραμματικά –πόσο μάλλον εάν προσμετρήσει κανείς τις τραγικές συνέπειες της εθνικής καταστροφής του 1922, τις άρρητες καταστροφές που επισώρευσε σε ανθρώπους και χρήμα η τριπλή κατοχή του 1941-1944¹⁹ και την ακύρωση της δυναμικότητας του μισού περίπου ελληνικού λαού, ως συνέπεια του επακολουθήσαντος αδελφοκτόνου πολέμου και του τυφλού μίσους μεταξύ «εθνοφρόνων»²⁰ και «μιασμάτων»²¹.

Θα έπρεπε, μάλιστα, να συμπεριληφθεί, επιπρόσθετα, στο πλαίσιο της απάντησης στο διατυπωθέν ερώτημα, η αναφορά στη δομή και τον τρόπο λειτουργίας των κομμάτων, η αντίληψη για το καλό και το κακό, το επιβεβλημένο και το αναγκαίο, το υπερβολικό και το σύμμετρο· ακόμη, η αναφορά στο χαρακτήρα του πλέγματος «δούναι και λαβείν» μεταξύ κράτους-πολίτη, όπου η κεντρική εξουσία (συχνά συνεχίζει να) απεκδύεται το προσώπείο του κράτους δικαίου-πρόνοιας και επιδίδεται στην, δίχως αιδώ, απομύζηση του πολίτη, ο οποίος με τη σειρά του μεταβάλλεται στον πιο επικίνδυνο εχθρό της ίδιας της Πολιτείας του, όταν –αναπτύσσοντας τέλεια την τακτική του «κλεφτοπολέμου» και της διαφυγής από τις υποχρεώσεις του²²– (συνεχίζει να) τίθεται άλλοτε φανερά και άλλοτε συγκεκαλυμμένα εναντίον της, υπονομεύοντας, σε τελική ανάλυση, αυτόν τον ίδιο· και τελικά η γνώμη που είχε –και εξακολουθεί να έχει– ο Έλληνας για τις μοναδικές ικανότητές του αναφορικά με την οποιαδήποτε δραστηριότητά του.

Όσον αφορά μάλιστα το τελευταίο, με δέος και αδυναμία κατανόησης αντιμετωπιζόταν, από τους Βρετανούς (και όχι μόνον), ο ατομισμός του Έλληνα· το γεγονός ότι καθένας πίστευε, πως ήταν εξίσου αν όχι καλύτερος από το διπλανό του — κάτι που μπορούσε να συναντηθεί μόνο στις Η.Π.Α. — δημιουργούσε κλίμα έλλειψης εμπιστοσύνης και τελικά απόρριψης, που υπονόμειε την ενότητα και την ανάπτυξη του τόπου²³.

Οι εμμένουσες στρεβλώσεις

Πολλές, λοιπόν, οι παράμετροι, βάσει των οποίων θα ήταν δυνατό να ερμηνευθεί η ιδιόρρυθμη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, αλλά πολλά και τα στοιχεία που απαντώνται (ουσιαστικά αναλλοίωτα) στο παρελθόν και στο παρόν συνιστώντας «κοινό τόπο» και αναπόφευκτη συνιστώσα του. Δε θα έπρεπε, μολαταύτα, να διαφεύγει της προσοχής ότι οι ακολουθούσες στρεβλώσεις κάθε άλλο παρά αποτελούν ελληνική ιδιομορφία. Ο στόχος, όπως λόγου χάριν το ενδιαφέρον των πολιτικών για την επανεκλογή τους, παραμένει παντού ο ίδιος· η μορφή, όμως, και η ένταση των ενεργειών που αποσκοπούν στην επίτευξή του αποτελούν την ειδοποιό διαφορά. Με βάση, λοιπόν, τις βρετανικές μαρτυρίες, καθώς και τα πορίσματα της πρόσφατης βιβλιογραφίας στο χώρο της ιστορίας και της πολιτικής επιστήμης, γίνεται φανερό ότι:

- *Το πολιτικό κόστος* ανέκαθεν υπήρξε η πιο σημαντική, ίσως, παράμετρος στη λήψη αποφάσεων. Η επιθυμία άγρας ψήφων σε συνδυασμό με το φόβο που προκαλεί η απώλειά τους, ως συνέπεια λήψης γενναίων, αλλά επώδυνων μέτρων, έχει οδηγήσει τους εκάστοτε κρατούντες στην υιοθέτηση ημίμετρων (στην καλύτερη περίπτωση), που ουσιαστικά ακυρώνουν στην πράξη τις διακηρυγμένες προθέσεις, μεταθέτοντας τις περισσότερες φορές στις (ελληνικές) καλένδες την επίλυση σοβαρότατων προβλημάτων. Ούτε λόγος, βέβαια, ότι αυτή η πρακτική κυριαρχεί στη σκέψη και τις πράξεις των πολιτικών ιδιαίτερα σε περίοδο εκλογών. Οι σκέψεις, άλλωστε, του Βρετανού Πρεσβευτή στην Αθήνα, το 1932, φαντάζουν αποκαλυπτικές: «... Φοβάμαι ότι μέχρι να γίνουν οι εκλογές, οι Έλληνες πολιτικοί, είτε βρίσκονται στην κυβέρνηση είτε στην αντιπολίτευση, θα δώσουν μεγαλύτερη προσοχή στο να εξασφαλίσουν την εύνοια του εκλογικού σώματος παρά να ασχοληθούν σοβαρά με τις κρατικές υποθέσεις ...»²⁴.

• Η υπονόμηση του έργου και των προθέσεων των πολιτικών αντιπάλων στο πνεύμα της άποψης ότι «ενώ όλοι οι άλλοι κάνουν λάθος, εμείς μόνον αποτελούμε τους μοναδικούς και αυθεντικούς εκφραστές της ορθότητας και του εθνικού συμφέροντος» δεν έχει επιτρέψει τη σύμπλευση των πολιτικών δυνάμεων του τόπου για την επίτευξη μεγαλεπήβολων στόχων (π.χ. είσοδος στην ΟΝΕ) ή εν γένει την αντιμετώπιση οξύτατων προβλημάτων. Οι κραυγές και όχι η σοβαρή επιχειρηματολογία, καθώς και η επιστροφή στο παρελθόν, τη στιγμή που οι κίνδυνοι (και οι προκλήσεις) του παρόντος θα απαιτούσαν περίσκεψη, επισταμένη μελέτη και φυσικά ομόνοια, δεν έπαψαν να χαρακτηρίζουν την πολιτική μας στάση. Χρήσιμο παράδειγμα για την κατανόηση της αρνητικής αυτής πρακτικής, που λίγο θα διέφερε από αντίστοιχη του πρόσφατου παρελθόντος (ή και των δικών μας ημερών), θα μπορούσε να αποτελέσει η στάση αναφορικά με την κατάργηση, από την κυβέρνηση Βενιζέλου στις 26 Απριλίου 1932, της ελεύθερης μετατρεψιμότητας της δραχμής σε χρυσό ή συνάλλαγμα (χρυσή βάση). Όταν, λοιπόν, η τελευταία αποφάσισε να εγκαταλείψει το χρυσό κανόνα, εφόσον η προοπτική της οικονομικής κατάρρευσης ήταν προφανής μετά τον εξανεμισμό των συναλλαγματικών διαθεσίμων της χώρας έως τον Απρίλιο του 1932, ο Ramsay συνέκρινε τον τρόπο με τον οποίο οι Βρετανοί ιθύνοντες αντιμετώπισαν τις αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, σε αντίθεση με εκείνον του πολιτικού κόσμου της Ελλάδας και σχολίαζε τη στάση της Αντιπολίτευσης, η οποία προσπαθούσε να εκμεταλλευθεί την κατάσταση δίχως να προτίθεται να την αντιμετωπίσει με σοβαρότητα, ούτε επίσης να υπολογίζει τις συνέπειες της τακτικής της. Η θέση του, λοιπόν, ήταν ότι η στάση των Ελλήνων πολιτικών κάθε άλλο παρά εποικοδομητική θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σε σύγκριση με τις επίπονες προσπάθειες των Βρετανών ομολόγων τους στο πολιτικό και οικονομικό πεδίο, οι οποίοι αγωνίζονταν να βγάλουν τη χώρα από το αδιέξοδο²⁵ – προσπάθεια, άλλωστε, που άρχισε να αποδίδει καρπούς από το 1933. Η υπονόμηση, λοιπόν, του έργου και των προθέσεων των προκατόχων στην εξουσία, η οποία θα μπορούσε το δίχως άλλο να αποδοθεί με τη γνωστή φράση «ράβε-ξήλωνε», ανακόπτει οποιαδήποτε συνέχεια και δημιουργία παράδοσης, επιβάλλοντας το εγώ πάνω από το ε-μείς· η επίδοση των πολιτικών, άλλωστε, στην «μπαλωματική» (το γεγονός δηλαδή ότι ο ένας ξηλώνει ό,τι ράβει ο άλλος, μόνο και μόνο γιατί το ράβει ο άλλος) φαίνεται να είναι παλιά²⁶.

• Οι εκλογές αποτελούν μέσο εκτόνωσης και (εν πολλοίς)

διασκέδασης του ελληνικού λαού²⁷, αν και αποδεικνύονται αρκού- ντως πολυέξοδες για τους φορολογούμενους πολίτες. Το πολυ- δάπανο της διενέργειάς τους αποτελεί αγαπημένο αντικείμενο των πρωτοσέλιδων του Τύπου και των από τηλεόρασης συζητή- σεων, όπως άλλωστε και ένα άλλο φαινόμενο που παρουσιάζεται ιδιαίτερα έντονα την περίοδο πριν και μετά από αυτές: η πραγ- ματοποίηση προσλήψεων (κυριολεκτικά) της τελευταίας στιγμής· οι προσληφθέντες είναι γνωστοί ως εποχιακοί ή με σύμβαση αο- ρίστου χρόνου. Οι μέθοδοι, βέβαια, αυτές είναι παλιές και δοκι- μασμένες. Τυπικό παράδειγμα (από τα πολλά του παρελθόντος) των μεθόδων που χρησιμοποιούνταν για να κερδηθεί η εύνοια των ψηφοφόρων ήταν το τέχνασμα στο οποίο προσέφυγε ο Σπ. Μερκούρης, βασιλικός δήμαρχος της πρωτεύουσας, πριν τις εκ- κλογές του Σεπτεμβρίου 1932: έχοντας, λοιπόν, ως σκοπό την ε- ξασφάλιση των ψήφων των υπαλλήλων του δήμου για λογαρια- σμό του Λαϊκού κόμματος, αύξησε τους μισθούς τους προεκλογι- κά. Και η αντίπαλη πλευρά, όμως, δεν παρέλειψε να δράσει με τον ίδιο τρόπο: οι Φιλελεύθεροι, εκμεταλλευόμενοι τη θέση τους ως κόμμα εξουσίας, απέλυσαν αρκετούς εργάτες και δημοσίους υπαλλήλους, τυπικά με το πρόσχημα της οικονομίας, ενώ την ίδια στιγμή προσλάμβαναν άλλους στη θέση τους, οι οποίοι με τη σει- ρά τους –όπως συνέβαινε συνήθως– επρόκειτο να απολυθούν μια εβδομάδα αργότερα από τις εκλογές²⁸.

• Ο προβληματισμός των Βρετανών, γιατί ο ελληνικός λαός *συνεχίζει να πιστεύει και να ψηφίζει τα ίδια κόμματα και πολιτι- κούς*, αν και έχει υποφέρει από την ασυνέπεια και την ανειλικρί- νεια των υποσχέσεών τους, εξακολούθησε να απασχολεί την έ- ρευνα, από την οποία διεφάνη ότι το παρορμητικό του χαρακτή- ρα του, η συσπείρωση που επιτυγχάνεται εξαιτίας των εμπρηστι- κών κηρυγμάτων των κομματικών αρχηγών, η προσδοκία απόκτη- σης πρόσβασης στην εξουσία με παράλληλη οικονομική εξασφά- λιση και η ψυχολογική ταύτιση με ένα κομματικό σχηματισμό, θα μπορούσαν να αποτελούν διαχρονικά στοιχεία της εκλογικής του συμπεριφοράς²⁹. Επιπλέον δε, όπως σημειωνόταν από τους Βρε- τανούς, το εκλογικό σώμα στο παρελθόν, όντας στην πλειοψηφία του αναλφάβητο και ανίδεο αναφορικά με τα προγράμματα των κομμάτων, καθώς και σε πλήρη άγνοια του τι πρέσβευε κάθε υ- ποψήφιος, δεν ψήφιζε κατόπιν ψύχραιμης και λογικής σκέψης³⁰, ενώ σήμερα, στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, η κατάργηση, ουσιαστικά, των διαχωριστικών γραμμών μεταξύ αριστεράς και δεξιάς, σε συνδυασμό με την απαξίωση της πολιτικής στη συνεί-

δησή του, έκανε το δικαίωμα του ψηφίζγειν υπόθεση «έθους» και αποτέλεσμα της παραμορφωτικής (τις περισσότερες φορές) επίδρασης των ΜΜΕ.

• *Η ύπαρξη, ωστόσο, μιας υγιούς δημόσιας διοίκησης* θα μπορούσε να αποτελέσει πολύ σοβαρή ελπίδα υπερνίκησης των αδυναμιών του πολιτικού συστήματος. Εντούτοις, το είδος εκείνο των δημοσίων υπαλλήλων που θα ήταν ικανοί, αποφασισμένοι και υπεύθυνοι – δηλαδή, εκείνη η τάξη που θα ήταν δυνατό να διαμορφώσει μια διαφορετική νοοτροπία και να επιφέρει τις ποθούμενες αλλαγές – εξακολουθούσε να είναι, για τους Βρετανούς, είδος σχεδόν ανύπαρκτο στην Ελλάδα³¹. η έλλειψη αυτή σε συνδυασμό με την προσπάθεια των πολιτικών να κρατηθούν στην εξουσία με κάθε τρόπο έδιναν την εντύπωση, μαζί με το συχνότατο φαινόμενο της επικάλυψης αρμοδιοτήτων, της έλλειψης συνοχής και των περιττών δαπανών, ότι η κρατική μηχανή ημέρα με την ημέρα αποσυντονιζόταν περισσότερο, δίνοντας την εντύπωση ότι ουσιαστικά είχε παύσει να λειτουργεί³². Άλλωστε, από την αρχή ακόμη της δημιουργίας του ελληνικού κράτους ο διοικητικός μηχανισμός αποτέλεσε το προσφορότερο αντίκρισμα της πολιτικής πατρωνίας, λειτουργώντας έτσι σαν μισθοδοτικός οργανισμός και εξασφαλίζοντας τη διατήρηση και επέκταση του συστήματος της πολιτικής πελατείας: ούτε λόγος, βέβαια, για αξιοκρατία³³. Αλλά και η μεταπολεμική εποχή έγινε μάρτυρας της ίδιας πρακτικής: η κρατική μηχανή, η γραφειοκρατία, υπερτροφική και στελεχωμένη τύποις από υπαλλήλους ανώτερων προσόντων (!), ήταν προσανατολισμένη να επιβάλει ως νόμιμη τη θέληση των νικητών του εμφυλίου, δημιουργώντας γι' αυτό μια «τάξη-στήριγμα» του αστικού καθεστώτος που οικοδομήθηκε στα ερείπια του τελευταίου³⁴. Πώς, άλλωστε, θα μπορούσε να ήταν διαφορετικά, όταν η πρόσληψή τους γινόταν, μέχρις εσχάτως, με βάση τις πελατειακές σχέσεις και όχι με αξιοκρατικά κριτήρια και όταν, πολύ περισσότερο, η αρχή της συνεργασίας για το καλό του τόπου ήταν όχι μόνο ξένη, αλλά και ακατανόητη³⁵; Ακόμη δε και η ίδια η λέξη *υπάλληλος* (υπό+άλλος) φανερώνει ότι υπάρχει σχέση εξουσίας, που σα γενικότερη αντίληψη πόρρω απέχει π.χ. από την αντίστοιχη βρετανική που θέλει το δημόσιο υπάλληλο «υπηρέτη» του δημοσίου συμφέροντος (*civil servant*) ή τη γαλλική που τον αντιμετωπίζει ως «λειτουργό» (*fonctionnaire*). Κοντολογής, αυτό που βασιλεύε – και εξακολουθεί να βασιλεύει – ήταν η ανευθυνότητα σε συνδυασμό με το φόβο ανάληψης οποιασδήποτε πρωτοβουλίας, γεγονός που συνέβαλε – και συμβάλλει – γενναία στην αποϊσχυροποίηση της κρατικής μηχανής³⁶.

- Η τέτοιου είδους επαφή με την πολιτική (όπως προαναφέρθηκε) καθώς και η ανυπαρξία μιας ανώτερης δημοσιοϋπαλληλίας με φαντασία και πρωτοβουλία στη διαχείριση της εξουσίας, δε θα μπορούσε να επιτρέψει – σύμφωνα με τα βρετανικά σχόλια – την εκπόνηση μακροπρόθεσμων προγραμμάτων ή την εκτέλεση εποικοδομητικής δουλειάς, παρά μόνο την ικανοποίηση των βραχυπρόθεσμων κομματικών αναγκών, την ίδια στιγμή που στην ημερήσια διάταξη κυριαρχούν «παχιά» λόγια για πρόθεση, σχεδιασμό και πραγματοποίηση βαρύγδουπων έργων για τα οποία, ωστόσο, –πέραν της ανακοίνωσής τους, πολλές φορές– τίποτε άλλο δε γίνεται. Από την άλλη μεριά, δεν έχει παύσει η παραγωγή νόμων –όσο και τα τεχνάσματα παράκαμψής τους– δημιουργώντας την κοινή αντίληψη για «παραθυράκια», επιβεβαιώνοντας έτσι το χαρακτηρισμό του παρελθόντος περί «εθνικής βιομηχανίας!»³⁷.

- *Η σχέση με (το ξένο κυρίως) κεφάλαιο* δεν υπήρξε ποτέ ισόρροπη, μιας και κινούνταν μεταξύ των κατηγοριών για «λεόντειες» συμβάσεις ή την παρενόχλησή του, που οδηγούσε τελικά στη φυγή του. Εάν δε η πρώτη περίπτωση είναι λιγότερο σύνθετη και ευκολότερα εξηγήσιμη στη βάση της αποκόμισης κέρδους ή της υποτέλειας των κυβερνώντων στους κεφαλαιοκράτες πάτρωνές τους, η δεύτερη έχει μικρότερη σχέση με αυτό που αποκαλείται «κοινή λογική», ενώ παρουσιάζει μεγαλύτερη εξάρτηση από την αποτελεσματικότητα που χαρακτηρίζει ή όχι την κρατική μηχανή. Υπό αυτή την έννοια –κατέληγαν οι Βρετανοί–, η (ανευθυνο) υπευθυνότητα των δημοσίων υπαλλήλων και η προϊούσα παράλυση της τελευταίας (λόγω και των προαναφερθέντων) σε συνδυασμό με την αγωνία που διέκρινε τους πολιτικούς (και στα δικά μας χρόνια), μήπως στιγματιστούν ως υπηρέτες των ξένων καπιταλιστών, αναπόφευκτα υπονόμισαν την επιδίωξη συνεργασίας με το κεφάλαιο για την εκμετάλλευση των εγχώριων πόρων και την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, αναστέλλοντας έτσι την προσπάθεια εκλογίκευσης των οικονομικών σχέσεων και της αύξησης των οικονομικών μεγεθών μέσα από την ορθολογική και επωφελή χρησιμοποίηση της τεχνογνωσίας, όπως και της πολυπόθητης ρευστότητας λόγω των επενδύσεων³⁸.

- *Τελικά, η εικόνα που έχουν οι ξένοι για μας* (και ιδιαίτερα αυτοί που καθορίζουν τις τύχες του κόσμου) βρίσκεται σε απόλυτη συνάρτηση με το τι έχουμε επιτύχει, πώς αντιμετωπίζουμε τις δυσκολίες και ποια στάση κρατάμε έναντι των ισχυρών³⁹. Στο σημείο αυτό θα έπρεπε να σημειωθεί ότι η «αμαρτωλή» σχέση με τους τελευταίους χρονολογείται από παλιά, όταν η επιθυμία των

«ηγετικών» φυσιογνωμιών του άρτι απελευθερωθέντος ελληνικού κράτους να διατηρήσουν ή να βελτιώσουν τη θέση τους για τη νομή της εξουσίας, κατέστησε τις διπλωματικές αποστολές των Προστατριών Δυνάμεων ρυθμιστικό παράγοντα της εσωτερικής πολιτικής σκηνής, εφόσον οι τελευταίες αποτελούσαν το ανεκτίμητο στήριγμά τους· γι' αυτό, άλλωστε, η θέση των πληρεξουσίων υπουργών τους ήταν εντελώς διαφορετική στην ελληνική αουλή, από εκείνη των αντιπροσώπων άλλων Δυνάμεων σε άλλες χώρες⁴⁰. Επιπρόσθετα, η παγιωμένη αντίληψη ότι η χώρα είναι «δεδομένη» ("Greece is taken for granted") καθόριζε το είδος των σχέσεων με τους συμμάχους της – στο παρελθόν, ουσιαστικά, με τη Μ. Βρετανία και κατόπιν τις Η.Π.Α. Ο όρος *yes-man* (ελληνιστί *μαλιστάς!*), που αποδίδεται στον οσφυοκάμπτη πολιτικό, χαρακτήριζε τη μεταπολεμική Ελλάδα και τους ιθύνοντές της για περισσότερο από δύο δεκαετίες, ευτελίζοντας έτσι ουσιαστικά κάθε πλεονέκτημα της χώρας, που θα μπορούσε να αποτελέσει διαπραγματευτικό *atout* για την προώθηση των συμφερόντων της. Την ίδια στιγμή, οι Η.Π.Α., η νέα κυρίαρχη δύναμη, χαρακτήριζαν τους Τούρκους «υπερήφανο έθνος», επειδή δε δέχτηκαν την άσκηση υπερεξουσιών στο έδαφός τους από την αμερικανική αποστολή στο όνομα της προσφερόμενης (με το σχέδιο Marshall) οικονομικής βοήθειας⁴¹.

Συμπεράσματα

Τα προαναφερθέντα ουδόλως θα διατύπωναν τη θέση ότι τα αρνητικά στοιχεία που παρουσιάστηκαν εδώ απαντώνται μόνον στην ελληνική κοινωνία και πολιτική σκηνή. Φαινόμενα διαφθοράς, αλαζονείας στην άσκηση της εξουσίας και αποκόμισης κέρδους από αυτήν εμφανίζονται πάντα στην ιστορία, σε ανεπτυγμένες και μη χώρες. Η ένταση, ωστόσο, και η ευρύτητα της κλίμακας που αυτά (εμφανίστηκαν και εξακολουθούν να) εμφανίζονται, αποτελούν το διαφοροποιό στοιχείο· δυστυχώς δε, οι τιμές και των δύο στη χώρα μας έχουν βρεθεί αρκετά ψηλά⁴².

Το ζήτημα ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, εξακολουθεί να παραμένει: η πρόσφατη ιστορία έδειξε ότι οι κρατούντες δεν έπαυσαν να βάζουν το προσωπικό τους συμφέρον πιο πάνω από εκείνο της χώρας⁴³ παραγνωρίζοντας, ότι – αναλώνοντας τις δυνάμεις της σε (άνευ σημασίας, πολλές φορές) εσωτερικές αντιθέσεις–

έθεταν σε δεύτερη μοίρα τις δραστηριότητες, στις οποίες θα όφειλαν να επιδοθούν⁴⁴, προκειμένου να καταφέρει να θεωρείται η τελευταία σεβαστός παράγοντας της βαλκανικής και της ευρωπαϊκής πολιτικής, ώστε να μη φέρουν πλέον οι σχέσεις της τη σφραγίδα του ελάχιστου πολιτικού βάρους της⁴⁵.

Σημειώσεις

1. Πετρόπουλος Ιω., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985, σ. 190· Τσουκαλάς Κ., «Κράτος και Κοινωνία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής - Κ. Κωστής) Θέματα Ελληνικής Ιστορίας, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 226· πρβλ. Δερτιλής Γ., «Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Κοντογιώργη) *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης-Εξάντας, Αθήνα 1977, σ. 70.

2. Κουτσούκης Κ., *Παθολογία της Πολιτικής. Όψεις της διαφθοράς στο νεοελληνικό κράτος*, Παπαζήσης, Αθήνα (χ.χ), σσ. 67-68· Κοτζιάς Ν., «Η Κοινωνία της συνενοχής. Κρατική νομιμότητα και νομιμοποίηση», στα πρακτικά του 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου (Πάντειο, 24-27 Νοεμβρίου 1993), *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, 1945-1967*, τ. Β', Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα 1995, σ. 136.

3. Πολύ διαφωτιστικές, στο σημείο αυτό, είναι οι πληροφορίες που δίνει ο Α. Βακαλόπουλος για την αρνητικότητα επίδραση που άσκησε η Τουρκοκρατία στο χαρακτήρα των Ελλήνων και κατ' επέκταση στον τρόπο του σκέπτεσθαι στο κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Βακαλόπουλου Α., *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων. Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα*, Έρευνα-πορίσματα-διδάγματα, Θεσσαλονίκη 19832, σσ. 86-108. Επιπρόσθετα, ο Γάλλος σχεδιαστής A.L. Castellan, που περιηγήθηκε τις ελληνικές θάλασσες το 1796 και μελέτησε τη συμπεριφορά και το χαρακτήρα των Ελλήνων ναυτικών, μιας και τα ταξίδια έγιναν με ελληνικό καράβι, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι: «(...) Οι αρετές σας είναι δικές σας και οι περισσότερες αδυναμίες σας οφείλονται στη δουλεία που σας καταδυναστεύει», Σιμόπουλου Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. Β', Αθήνα 19957, σ. 668. Ο επίσης Γάλλος περιηγητής Claude Savary, που ταξίδευσε στις ελληνικές θάλασσες το 1797, έγραφε για τις κατηγορίες περί δολιότητας, απιστίας και χαμέρπειας που αποδίδονταν στους Έλληνες: «Αυτές οι αδυναμίες δεν ανήκουν στη φύση τους, είναι αποτέλεσμα της σκλαβιάς. Έλληνες είναι και οι κάτοικοι της Κάσου, αλλά τους φωτίζει μια αχτίδα ελευθερίας. Και είναι γι' αυτό εργατικοί και έντιμοι, έχουν ευαισθησία και ήθος. Στελτε τους ένα καδή, έναν πασά και θα γίνουν κι αυτοί δόλοιοι και διεφθαρμένοι. Σιμόπουλου Κ., *όπ. παρ Β'*, σ. 770. Το ίδιο έ-

γραφει και Άγγλος περιηγητής Robert Walpole, πριν την επανάσταση, Σιμόπουλου Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. Γ2', Αθήνα 19975, σ. 163. Ωστόσο, για έναν αντίθετο λόγο στο «τροπάριο» της τουρκοκρατίας και του «Ξένου δακτύλου» στου Αθανασόπουλου Δημ., *Η Ελληνική Διοίκηση*, Παπαζήση, Αθήνα 1983, σσ. 33-34.

4. Για ένα (μόλιστα απαξιωτικό) χαρακτηρισμό, όσον αφορά τον Οθωμανό κυρίαρχο, στον οποίο προέβη ο Francois-Rene de Chateaubriand, βλ. Σιμόπουλου Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. Γ1', Αθήνα 19975, σ 305.

5. Φίλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Gutenberg, Αθήνα 1985, σσ. 179-180· πρβλ. Κουτσούκη Κ., *όπ. παρ.*, σσ. 40, 42.

6. Λεπτομέρεια, με χαρακτηριστική σημασία ωστόσο, δηλωτική του τρόπου σκέψης, αλλά και του κλίματος απαξίωσης για τη γνώση από τη μεριά των Οθωμανών κυρίαρχων, είναι η παραδοχή του Τούρκου ιστορικού Βασσίφ εφέντη ότι σύσσωμο το Διβάνι και ο Σουλτάνος στα τέλη του 18ου αι. δεν πίστευαν ότι η Βαλτική θάλασσα επικοινωνεί [μέσω Γιβραλτάρ] με τη Μεσόγειο· επίσης ο Γάλλος περιηγητής, βαρώνος Tott –την ίδια εποχή–, μαρτυρεί ότι ο πρεσβευτής της Βενετίας ρωτήθηκε από τον Καπουδάν πασά, εάν η τελευταία συνόρευε με τη Ρωσία, ενώ, όταν το 1798 αποβιβάστηκε στην Αίγυπτο η στρατιά του Βοναπάρτη, οι Τούρκοι δεν παραδέχονταν ότι ήταν δυνατό να φθάσουν στην Ερυθρά θάλασσα γαλλικά πλοία καθώς και αγγλικά στην Αίγυπτο από τις Ινδίες! Σιμόπουλου Κ., *όπ. παρ Β'*, σ. 401 (υποσημείωση 2).

7. Μολαταύτα, η φροντίδα των Ελλήνων να ιδρύουν σχολεία, επαινέθηκε από τους περιηγητές (Σιμόπουλου Κ., *όπ. παρ Β'*, σ. 67), μιας και όπως σημείωνε ο Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ (μέλος της τριμελούς βουαρικλής αντιβασιλείας, 1833-1835) «σιγά-σιγά σε όλη την Τουρκία συστήθηκαν σχολεία σε όλες τις επαρχιακές πρωτεύουσες και άρχισε και πάλι μια ζωντανή πνευματική κίνηση» (Μάουρερ Γκ. Λ., *Ο ελληνικός λαός*, τ. Α', Αφοι Τολίδη, Αθήνα 1976, σσ. 293-297)· επιπρόσθετα, ο Άγγλος περιηγητής Frederick S. N. Douglas έγραφε το 1811, αφού περιηγήθηκε σχεδόν ολόκληρη την ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα, ότι και το τελευταίο χωριουδάκι είχε το σχολείο του. Σιμόπουλου Κ., *όπ. παρ Γ2'*, σσ. 159-161.

8. Κίτρομηλίδης Π., «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά απήματα: προοπτικές από τόν ελληνικό 19ο αιώνα» στο συλλογικό τόμο *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1984, σσ. 29-31

9. Ο Πρώσος Jacob Salomon Bartholdy, ο οποίος παρά την ολοφάνερη προκατάληψή του έναντι των νεοελλήνων και τα αυθαίρετα συμπεράσματά του περί εκφυλισμού των [ο Rouquerville αντέκρουσε τις κατηγορίες για εκφυλισμό και αμάθεια ως αβάσιμες, Σιμόπουλου Κ., *όπ. παρ Γ2'*, σ. 396], επισήμανε το δόλιο διωγμό που αντιμετώπιζαν οι πεπαιδευμένοι από το σκοταδιστικό όπως τον αποκαλούσε καλογηρισμό, ενώ τόνιζε ότι οι προικισμένοι δάσκαλοι αντιμετώπιζαν λυσσαλέο διωγμό από την ηγεσία της Εκκλησίας, εφόσον, σύμφωνα με την άποψη της τελευταίας, «οι Νεύτονες και οι Καρτέσιοι καί τά τρίγωνα καί οι λογάριθμοι καί αι φυσικαί έπιστήμαι καί τά ταιαυτα έφερον άδιαφορίαν πρός τά θεία». Σιμόπουλου Κ., *Ξένοι όπ. παρ Γ1'*,

σσ.185, 194, 197, 225. Αυτή, βέβαια, η στάση ήταν συνέπεια και της αμάθειας των ιερωμένων, κατάσταση που επιτεινόταν και από το αργυρώνητο της διαδικασίας παροχής εκκλησιαστικών αξιωμάτων. Ανώνυμος, Έλληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος περί έλευθερίας, Βαγιονάκης, Αθήναι 1948, σσ. 134-135· πρβλ. την παρατήρηση του Άγγλου επιστήμονα John Sibthorp, ο οποίος βρέθηκε το 1795 στο Μυστρά και συνάντησε τον εκεί Μητροπολίτη, ότι «αυτός είχε κάποια μόρφωση κάτι σπάνιο για τον ελληνικό κλήρο». Σιμόπουλου Κ., *όπ. παρ Β'*, σ. 621.

10. Φίλιας Β., «Κοινωνικές δομές στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» στο συλλογικό τόμο Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, Εστία, Αθήνα 1984, σσ. 1-14· Διαμαντούρος Ν., «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19ο αιώνα» στο συλλογικό τόμο Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, Εστία, Αθήνα 1984, σσ. 57-58· Τσουκαλάς Κ., *όπ. παρ.*, σ. 216· Διαμαντούρος Ν., «Προσπάθεια δημιουργίας δυτικού τύπου κράτους στην επανάσταση και κοινωνικο πολιτικές συγκρούσεις» στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής-Κ. Κωστής) *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σσ. 128-129· Μουζέλης Ν., «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας» στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής-Κ. Κωστής) *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 138· Λυριτζής Χ., «Πολιτική και πελατειακό σύστημα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής-Κ. Κωστής) *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 256· Χαραλάμπης Δ., *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1989, σσ. 95-97.

11. Εξόχως χαρακτηριστικό παράδειγμα για την (εντελώς διαφορετική) αντίληψη περί κέρδους και καπιταλισμού που είχαν οι νεοέλληνες (εξαιρουμένων εκείνων της διασποράς) είναι οι παρατηρήσεις για τους Μωραΐτες του Φραντσέσκο Γκριμάνι (Βενετός, γενικός προνοητής του βασιλείου του Μορέως [1706-1709], στη διάρκεια της τελευταίας βενετικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο [1685-1715]) τις οποίες μεταφέρει ο Μάουρερ επικροτώντας τις: «(...) Το μόνο που σκέφτονται είναι το κέρδος, γι'αυτούς αυτό προέχει και αυτό μονάχα συμβουλεύει ο πατέρας στο γιο. Ζουν στερημένα, γιατί πιστεύουν ότι το κέρδος βγαίνει από την οικονομία στο φαΐ και όχι από την εντατική δουλειά. Δουλεύουν τόσο μόνο, όσο για να βγάλουν τα απαραίτητα. Κι όποιος έχει κάποια οικονομική άνεση, προσιμά να βάζει άλλους να του καλλιεργήσουν το χωράφι, παρά ν' ασχοληθεί ο ίδιος». Μάουρερ Γκ. Λ., *όπ. παρ.*, σσ. 59-60.

12. Βλ. το κλασικό βιβλίο του Weber Max, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Gutenberg, Αθήνα 1984, [ιδιαιτέρα] σσ. 86-112· πρβλ. Beaud Michel, *Η ιστορία του καπιταλισμού. Από το 1500 ως σήμερα*, Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 14-60.

13. Η παρακολούθηση της πορείας δύο δυτικοευρωπαϊκών κρατών, όπως η Αγγλία και η Γαλλία, θα μπορούσε να αναδείξει αδρομερώς την επίδραση που άσκησε η καλβινιστική θεωρία στην εκλογίκευση και συστηματοποίηση της οικονομικής δραστηριότητας. Έτσι, αν και η Γαλλία, ήδη στα τέλη του

16ου αιώνα, είχε όλες τις προϋποθέσεις για να γίνει η πιο μεγάλη δύναμη (πληθυσμό 16 εκατ. [2πλάσιο της Ισπανίας και 4πλάσιο της Αγγλίας], γεωργία ποικίλη και υγιή με πλεόνασμα τροφίμων, όπλα [το πυροβολικό έγινε πιο ευκίνητο ιδιαίτερα μετά τους νέους τύπους που σχεδιάστηκαν από τον Γκριμπωβάλ κατά τη δεκαετία του 1760], ικανούς πολιτικούς άνδρες καθώς και έργα υποδομής [Briggs, R., *Early Modern France 1560-1715*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1977, σ. 80], η Αγγλία την υπερκέρασε σε ανάπτυξη έχοντας ιδρύσει, ήδη από το 1694, κεντρική τράπεζα, ενώ η τράπεζα της Γαλλίας ιδρύθηκε το 1800 από το Ναπολέοντα και ο ρόλος της παρέμεινε ενάντιος προς κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές και γενικής προς κάθε είδους πειραματισμό, Cobban, A., *A History of Modern France*, τ. 2 (1799-1871), Penguin, Λονδίνο 1965², σσ. 28, 218 – ενώ η άνθηση του χρηματιστηρίου και των «επαρχιακών τραπεζών» αύξησε το χρηματικό διαθέσιμο τόσο των κυβερνήσεων όσο και των επιχειρηματιών· οι άμεσοι φόροι ήταν μικροί, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των εμμέσων ήταν για τον πολύ πληθυσμό «αόρατοι», τα εσωτερικά διόδια και η σωρεία των φοροεισπρακτόρων είχαν καταργηθεί, τη στιγμή που η επικύρωση των όποιων φόρων, που γινόταν από αιρετή συνέλευση, τους έκανε πολύ περισσότερο ανεκτούς στους πολίτες από εκείνους του ancien regime (Kennedy, P., *Η άνοδος και η πτώση των Μεγάλων Δυνάμεων*, Αξιωτέλλης, Αθήνα 1990, σ. 129). Υπήρχε λοιπόν μια εντελώς διαφορετική οδός που ακολουθήθηκε από Άγγλους και Γάλλους ως προς την εθνική ευημερία (O'Brien, P. Keydor, C., *Economic Growth in Britain and France 1780-1914*, Λονδίνο 1978, σ. 176) με τους τελευταίους να αγωνίζονται για μια οικονομία που λειτουργούσε κάτω από καθεστώς προστασίας (σε αντίθεση με την Αγγλία, τις Κάτω Χώρες και αργότερα τις ΗΠΑ), άρα σαφώς λιγότερο ανταγωνιστική, την ίδια στιγμή που (καθόλη τη διάρκεια του 18ου αι.) τα κέρδη προέρχονταν κυρίως από τα χορηγούμενα δάνεια στο βασιλιά για να κάνει τους πολέμους του και βέβαια από τη χρηματοδότηση των ελλειμμάτων και την αγορά του δικαιώματος είσπραξης των έμμεσων φόρων· το εμπόριο ενδιέφερε τους κεφαλαιούχους λίγο και η βιομηχανία ελάχιστα (Cobban, A., *A History of Modern France*, τ. 1 (1715-1799), Penguin, Λονδίνο 1957, σ. 37). Από την άλλη μεριά, η προσεκτική καλλιέργεια της φερεγγυότητας από την πλευρά των βρετανικών κυβερνήσεων στις τραπεζικές και χρηματιστηριακές αγορές, μαζί με τις βελτιώσεις στους οικονομικούς θεσμούς σε συνδυασμό με την έκρηξη του επικερδέστατου εμπορίου μετά τη βιομηχανική επανάσταση, δημιούργησαν περίσσια κεφαλαίων που οι Βρετανοί τα επένδυσαν στο εξωτερικό, όταν η Γαλλία δεν επένδυε εσωτερικά σε ευρείας κλίμακας βιομηχανικές επενδύσεις, αν και υπήρχε υπολογίσιμο πλεονάζον κεφάλαιο στη χώρα, αλλά σε ξένες, χωρίς και όχι τόσο σε παραγωγικά έργα όσο σε κυβερνητικά δάνεια, κυρίως για λόγους υψηλής στρατηγικής (Rowley, A., *Evolution économique de la France de milieu du XIXe siècle à 1914*, Παρίσι 1982, σ. 413 κ.ε.· Cobban, A., *A History of Modern France*, τ. 3 (1871-1962), Penguin, Λονδίνο 1965, σ. 72). Δεν ήταν, λοιπόν, ανεξήγητο πώς, γύρω στα 1860, η Μ. Βρετανία με το 10% του πληθυσμού της Ευρώπης συγκέντρωνε 55-60% του βιομηχανικού δυναμικού της τελευταίας, ενώ η κατανάλωσή της σε ενέργεια

ήταν πενταπλάσια εκείνης της Γαλλίας (Crouzet, F., *The Victorian Economy*, Columbia University Press, Λονδίνο 1982, σσ. 4-5).

14. Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις ύπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 19782, σ. 313.

15. Η ιστορία της Ευρώπης τους τελευταίους πέντε αιώνες ταυτίστηκε με την εμφάνιση και προαγωγή του καπιταλισμού. Υπό την έννοια αυτή, η αναφορά –πέραν του παράγοντα προτεσταντισμός– στη σημασία που είχε η απομάκρυνση (για τους Έλληνες) από τα τεκταινόμενα στις κοινωνίες της Β.Δ. Ευρώπης κρίνεται απαραίτητη, γιατί θα ήταν δύσκολο να δικαιολογηθεί αλλιώς η οικονομική (και όχι μόνον) ανάπτυξη και των καθολικών κρατών της ηπείρου, όπως λ.χ. η Γαλλία. Θα ήταν, λοιπόν, επιβεβλημένη η θέαση της πορείας της τελευταίας μέσα από το πρίσμα της διαφορετικότητας που χαρακτήριζε την ευρωπαϊκή ήπειρο: Έτσι, η Γαλλία ήταν τμήμα ενός αποκεντρωμένου ευρωπαϊκού κρατικού συστήματος και η ίδια μία από τις ανταγωνιζόμενες κρατικές οντότητες που επιδίωκαν την ανεξαρτησία τους πρώτιστα και έπειτα την κυριαρχία της Ευρώπης μέσα από τη συγκρότηση βασιλικών-εθνικών στρατών και την αγορά στρατιωτικών μέσων (που καθεμιά από τις αντίπαλες δυνάμεις μπορούσε να αποκτήσει) δίχως όμως να είναι σε θέση να την επιτύχουν. Δεν υπήρξε, λοιπόν, ποτέ ενιαία εξουσία, όπως εκείνη στην Κίνα των Μινγκ, στην Ινδία των Μογγόλων ή στην Αυτοκρατορία των Οθωμανών που θα μπορούσε να σταματήσει την τάδε ή τη δείνα εμπορική ανάπτυξη, ή να προκαλέσει την άνοδο ή παρακμή μιας συγκεκριμένης βιομηχανίας ή να επιβάλει συστηματική και καθολική καταλήστευση επιχειρηματιών και εμπορευομένων από φοροεισπράκτορες, όπως συνέβη στην Ινδία των Μογγόλων. Έτσι σταδιακά, άμεσα έστω, τα περισσότερα κράτη της Ευρώπης (της Γαλλίας συμπεριλαμβανομένης) υποχρεώθηκαν από τα πράγματα να προσχωρήσουν σε μια σχέση συμβίωσης με την οικονομία της αγοράς για την οποία εξασφάλισαν την εσωτερική τάξη και ένα νομικό σύστημα που (ακόμη και για τους αλλοδαπούς) εμπόδιζε τις αυθαιρεσίες και εισέπραττε με τη μορφή φόρων μερίδιο από τα ανερχόμενα εμπορικά κέρδη. (Για μια πολύ ωραία ανάλυση της διαφοράς μεταξύ της Ευρώπης και του υπόλοιπου κόσμου βλ. Kennedy, P., *όπ. παρ.*, σσ. 35-68)

16. Φίλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία...*, *όπ. παρ.*, σσ. 180-181.

17. Παρότι ο τοπικισμός αναγκάστηκε να υποχωρήσει μπροστά στις αντιλήψεις που απαιτούσαν την οικοδόμηση ενός ισχυρού συγκεντρωτικού κράτους [Τσουκαλάς Κ., «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Κοντογιώργη) *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης-Εξάντας, Αθήνα 1977, σ. 82], φαίνεται πως οι τοπάρχες (κοτσαμπάσηδες) ήταν αυτοί που, ουσιαστικά, ήταν η κινητήρια δύναμη της εξουσίας· γι' αυτό, άλλωστε, ο Finley έφτασε να πει: «Η γνώμη μου είναι ότι μπορεί να κυβερνηθεί κανείς την Ελλάδα μόνο με τα υπάρχοντα όργανα· αυτά τα όργανα είναι οι επιφανείς πολιτικοί ηγέτες, οι στρατιωτικοί και οι γαιοκτήμονες της χώρας, καλοί ή κακοί. Αυτοί και μόνον αυτοί κάνουν τη μηχανή να κινείται». Στον Πετρόπουλο Ιω., *όπ. παρ.*, σσ. 287-288.

18. Τσουκαλάς Κ., *Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας...*, όπ. παρ., σσ. 87, 91, 98-99· Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 137· Φίλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία ...*, όπ. παρ., σ. 96.

19. Για τη συστηματική καταλήστευση του πλούτου της χώρας, τις καταστροφές που προκάλεσαν οι κατακτητές και τα περιβόητα κατοχικά «δάνεια», βλ. Αγγελόπουλου Ά., *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο. Η μεγάλη ευθύνη των Συμμάχων*, Παρουσία, Αθήνα 1995, σσ. 25-35· πρβλ. Θωμαδάκη Στ., «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας» στο συλλογικό έργο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σσ. 122-125, Ζέκεντορφ Μ., «Τα σχέδια της “Νέας Τάξης” και το φασιστικό σύστημα κατοχής στην Ελλάδα ως τα τέλη του 1942», στο Συμπόσιο για την Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 19852, σσ. 150-153, Καλλιγά Κ., «Οι θυσίες και οι απώλειες του Ελληνισμού κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο», στα πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου, *Η Ελλάδα του '40*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1993, σσ. 13-23, Χόνδρου Γ. «Η Ελλάδα και η γερμανική κατοχή», στο συλλογικό έργο (επιμ. Ντέιβιντ Κλόουζ) *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, Φιλίστωρ, Αθήνα 19982, σσ. 71-75 και Στρογγύλη Α., «Διαστάσεις του οικονομικού προβλήματος στις ώρες της απελευθέρωσης», στα πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου *Δεκέμβρης του '44. Νεότερη έρευνα - Νέες προσεγγίσεις*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000², σσ. 35-36.

20. Για το πότε και το γιατί γεννήθηκε η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, καθώς και τι εξυπηρετούσε, βλ. Ελεφάντη ΄., «Εθνικοφροσύνη: η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης», στα πρακτικά του 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου (Πάντειο, 24-27 Νοεμβρίου 1993), *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, 1945-1967*, τ. Α΄, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994, σσ. 645-654.

21. Για την εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών από τους αντιφρονούντες και τη γενίκευση της χρήσης του “πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων”, βλ. Αλιβιζάτο Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής κοινωνίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σσ. 473-487.

22. Στους υπόδουλους Έλληνες, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στη Β.Δ. Ευρώπη τους τέσσερις τελευταίους αιώνες, δε στάθηκε δυνατό να αναπτυχθεί φορολογική συνείδηση, μιας και το οικονομικό κλίμα — όπου διαμορφώνονται κανόνες και συμπεριφορές— που επικρατούσε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κάθε άλλο παρά ομαλό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, ενώ η επίδειξη ευμάρειας αποτελούσε πρόκληση για το δυνάστη. Πρβλ. Βακαλόπουλο Α. *όπ. παρ.*, σσ. 99-100.

23. Foreign Office (στο εξής F.O.) 371/19506, R 2288/34/19, Sydney Waterlow (Πρεσβευτής στην Αθήνα) προς Sir John Simon (Υπουργός Εξωτερικών), Αθήνα 28 Μαρτίου 1935, πρβλ. *Ambassador MacVeagh Reports: Greece 1933-1947* (ed. J. Iatrides), Princeton University Press, Princeton 1980, σ. 24)· Miller William, “The Greek Elections and after”, *The Contemporary*

Review, τ. 143, (Ιανουάριος Ιούνιος) 1933, σ. 423)· Βακαλόπουλου Α. *όπ. παρ.*, σσ. 131-132.

24. F.O. 421/322(I), C 4868/462/19, Patrick Ramsay (Πρεσβευτής στην Αθήνα) προς Sir John Simon, Αθήνα 5 Ιουνίου 1932.

25. F.O. 371/15959, C 2007/324/19, Ramsay προς Sargent (βοηθός Υφυπουργός Εξωτερικών), Αθήνα 5 Μαρτίου 1932· F.O. 371/15960, C 2806/324/19, Ramsay προς Sir John Simon, Αθήνα 2 Απριλίου 1932.

26. Σε γράμμα του προς τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο στις 3 Ιουλίου 1824, ο Σπυριδωνας Τρικούπης σημείωνε: «Καί ὁποῖος φαντάζεται νά κάμῃ κάτι ἄλλο εἰς τήν Ἑλλάδα παρά νά μπαλώνη, εἶναι γελασμένος». Εμμ. Πρωτοψάλτη, *Ιστορικόν Αρχεῖον Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, τ. 4, σσ. 595-596, ὅπως αναφέρεται στο Βακαλόπουλο Α. *όπ. παρ.*, σ. 290· Ο Φρειδεरिकος Τιρς, εξάλλου, ανέφερε κάτι παρόμοιο παραθέτοντας την άποψη κάποιου από τους ηγέτες του τόπου εκείνο τον καιρό: «Αυτό γίνεται [η αταξία, δηλαδή, που επικρατούσε στην Ελλάδα] επειδή ο καθένας ακολουθεί μια διαφορετική γραμμή συμπεριφοράς...». Τιρς Φ., *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, τ. Α', Αφοι Τολίδη, χ.τ., χ.χ., σ. 251.

27. Ὅπως ἔγραφε ὁ Γιώργος Θεοδοκάς «οἱ ἐκλογές στα μικρά μέρη εἶναι ἡ πάνδημη καὶ ἀσύγκριτη ἀναψυχή που τὴν περιμένει ὅλος ὁ κόσμος πῶς καὶ πῶς, γιὰ ν' ἀνανεώσει, βέβαια, καὶ νὰ εξασφαλίσῃ τις ἐπαφές του με τὴν ἐξουσία, μα καὶ γιὰ νὰ ζήσει ἔντονα, νὰ κινηθεῖ ἀπάνω κάτω, νὰ βγῆ γιὰ λίγο ἀπὸ τὴ ρουτίνα του, νὰ ἐρεθιστεῖ ἡ φαντασία του, νὰ κάμῃ σχέδια, ν' ἀπολαύσῃ ἀγώνισμα καὶ θέαμα γεμάτο ἀπρόοπτα καὶ συναρπαστικές συγκινήσεις». Θεοδοκάς, Γ., *Προβλήματα του καιρού μας*, Αθήνα 1956, σ. 38

28. F.O. 421/322(II), C 7791/462/19, Cavendish-Bentinck (Επιτετραμμένος) προς Sir John Simon, Αθήνα 8 Σεπτεμβρίου 1932.

29. Φύλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία ...*, *όπ. παρ.*, σ. 173. Για την ταύτιση με κάποιο κόμμα και όχι τις πολιτικές του θέσεις, δηλαδή την ψυχολογική ταύτιση με κάποιο κομματικό σχηματισμό, στάση που εξηγεί άλλωστε τη διατήρηση σχέσης κόμματος-οπαδού παρόλες τις συχνές μεταβολές των κομματικών θέσεων σε ουσιώδη θέματα ή ακόμη και σημαντικές ιδεολογικές αναπροσαρμογές, βλ. Διαμαντόπουλου Θ., *Κόμματα και κομματικά συστήματα. Συγκριτική προσέγγιση και θεωρία*, Εξάντας, Αθήνα 1989, σσ. 82-84.

30. F.O. 286/1110/140, C 748/28/32, J.R. Vaughan-Russell (Πρόξενος στην Πάτρα) προς Cavendish-Bentinck, 14 Σεπτεμβρίου 1932.

31. Η τελειότερη, ίσως, περιγραφή του, εκείνου του κοντόφθαλμου, ημιμαθούς και ματαιόδοξου δημοσίου υπαλλήλου παρουσιάστηκε από τον Μ. Χουρμούζη στην κωμωδία του Ὁ ὑπάλληλος (ἐν Ἀθήναις 1836). Ἐνας ἄνθρωπος λαϊκός, ὁ ὁποῖος μέσω τῆς πολιτικῆς πατρωνίας καταλαμβάνει ἕνα πόστο στην κρατική μηχανή και ὡς «σφραγιδοφύλαξ» πλέον μετατρέπεται αὐτομάτως σε δικτάτορα. Επιτυχῆς ἡ περιγραφή του Ἑλληνα δημοσίου υπαλλήλου καὶ στο βιβλίο του Αθανασόπουλου Δημ., *όπ. παρ.*, σ. 28.

32. F.O. 286/1123/140, No. 243 (140/38/34), Waterlow προς Sir John Simon, Αθήνα 14 Ιανουαρίου 1934.

33. Τσουκαλάς Κ., *Κράτος και Κοινωνία ...*, *όπ. παρ.*, σσ. 218-220 · Μου-

ζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση ...*, όπ. παρ., σ. 137.

34. Μακρυδημήτρης Α., «Κυβέρνηση και Διοίκηση: ο διοικητικός μηχανισμός του κράτους κατά την περίοδο της "ανασυγκρότησης"», στα πρακτικά του 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου (Πάντειο, 24-27 Νοεμβρίου 1993), Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, 1945-1967, τ. Α', Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994, σσ. 474-475· πρβλ. Κοτζιά Ν., όπ. παρ., σσ. 142-144.

35. Και όμως ο Φρειδερίκος Τιρς –νουθετώντας για το δέον γενέσθαι από τη μεριά της αντιβασιλείας και του νεαρού Βαυαρού βασιλιά για το καλό του νεότευκτου ελληνικού κράτους– αναφερόμενος στη διοίκηση, ότι θα έπρεπε δηλαδή να τοποθετηθούν άνθρωποι ικανοί, επαίοντες και όχι κομματικοί αρχηγοί ή φερέφωνα τους, σημειώνει: «Ευτυχώς για την Ελλάδα, υπάρχουν τέτοιοι άνθρωποι αξιοσύστατοι, υπάρχουν μάλιστα μερικοί που με τις γνώσεις τους και τις ικανότητές τους για τις δημόσιες υποθέσεις, θα τιμούσαν κάθε ευρωπαϊκό κράτος, όσο μεγάλο κι αν ήταν και όσο σημαντικές κι αν ήταν οι υποθέσεις που θα τους εμπιστεύονταν. Δεν τους έλειψε παρά ένα κύρος ανώτερο, ικανό να τους κάνει γνωστούς, να τοποθετήσει τον καθένα τους σε θέση ανάλογη με τις κλίσεις τους και να τους επιβλέπει». Τιρς Φ., όπ. παρ., σσ. 250-251.

36. F.O. 286/1123/140, No. 48 (140/18/34), Waterlow προς Sir John Simon, Αθήνα 31 Ιανουαρίου 1934.

37. F.O. 371/19509, R 6715/34/19, Waterlow προς Sir Samuel Hoare (Υπουργός Εξωτερικών), Αθήνα 3 Νοεμβρίου 1935.

38. F.O. 286/1123/140, No. 243, (140/38/34), Waterlow προς Sir John Simon, Αθήνα 14 Ιουνίου 1934· πρβλ. F.O. 371/16768, C 10224/17/19, *Υπόμνημα O'Malley για την Power and Traction*, Λονδίνο 22 Νοεμβρίου 1933.

39. Το γεγονός ότι η γέννηση του ελληνικού κράτους δεν ήλθε ως αποτέλεσμα της νικηφόρας έκβασης του απελευθερωτικού αγώνα, αλλά ως έκφραση της σύμπτωσης συμφερόντων των τριών Μ. Δυνάμεων, καθόρισε το ελάχιστο βάρος της χώρας σε συνδυασμό με τον κυριαρχικό ρόλο των Προστατριών Δυνάμεων. Φίλιας Β., όπ. παρ., σσ. 126-127.

40. Πετρόπουλος Ιω., «Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)», στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής - Κ. Κωστής) *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σσ. 198, 200 (υποσημείωση 3)· πρβλ. F.O. 371/16772, C 10943/399/19, Ramsay προς O'Malley, 1 Δεκεμβρίου 1933.

41. Κόντης Β., *Η Αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα: 1945-1949*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 273-274.

42. Κουτσούκης Κ., όπ. παρ., σσ. 102, 106· Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση ...*, όπ. παρ., σσ. 142-143· πρβλ. Κοτζιά Ν., όπ. παρ., σσ. 138-139· Αθανασόπουλου Δημ., όπ. παρ., (επιτυχής παρουσίαση της ελληνικής ιδιαιτερότητας κυρίως στο πρώτο μέρος) σσ. 27-96.

43. Η παρατήρηση του Βρετανού πρεσβευτή Patrick Ramsay ήταν σαφής: «Οι Έλληνες πολιτικοί βάζουν το προσωπικό τους συμφέρον πιο πάνω από εκείνο της χώρας». F.O. 371/16772, C 10943/399/19, Ramsay προς O'Malley, 1

Δεκεμβρίου 1933. Ακόμη, εντούτοις, και αν δε γίνει δεκτή η προαναφερθείσα πολύ αυστηρή θέση, υιοθετουμένης αντιθέτως της αρχής της καλοπιστίας σύμφωνα με τη ρήση του Montesquieu («Οι περισσότεροι Ηγεμόνες και Υπουργοί έχουν καλή διάθεση, αλλά δεν ξέρουν πώς να το κάνουν»), το πρόβλημα εξακολουθεί να παραμένει: οι πολιτικοί μας (βουλευτές και υπουργοί) αποδεικνύονται, κατά το μάλλον ή ήττον, προχειρολόγοι και σχεδόν ανεργάσιμοι. Αθανασόπουλου Δημ., *όπ. παρ.*, σσ. 69-71 [για ακραίο παράδειγμα υπουργού που δεν είχε συνείδηση της αποστολής και του έργου του, βλ. στου ιδίου, σσ. 66-69].

44. Βακαλόπουλου Α. *όπ. παρ.*, σσ. 280-281.

45. Waterlow, Sir Sydney, "The Decline and the Fall of Greek Democracy 1933-1936", *The Political Quarterly*, τ. 18: 3 (μέρος II), 1947, σ. 213· πρβλ. *Γενική περιληπτική ανασκόπησης τής στρατηγικής καταστάσεως τής Ελλάδος εν περιπτώσει αγγλοϊταλικού πολέμου*, 8 Οκτωβρίου 1935. Αρχείο Γ.Ε.Σ., Φ. 764/ΚΣΤ/1.1935· F.O. 371/123850 (RG 1021/1), Anthony Lambert προς Selwyn Lloyd, Αθήνα 29 Αυγούστου 1956.

Βιβλιογραφία

- Αθανασόπουλου Δημ., *Η Ελληνική Διοίκηση*, Παπαζήση, Αθήνα 1983.
Αρχείο Γ.Ε.Σ., Φ. 764/ΚΣΤ/1.1935, *Γενική περιληπτική ανασκόπησης τής στρατηγικής καταστάσεως τής Ελλάδος εν περιπτώσει Άγγλοϊταλικού πολέμου*, 8 Οκτωβρίου 1935.
- Βακαλόπουλος Α. *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων. Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα, έρευνα-πορίσματα-διδάγματα*, Θεσσαλονίκη 1983².
- Αγγελόπουλος Άγ., *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο. Η μεγάλη ευθύνη των Συμμάχων*, Παρουσία, Αθήνα 1995⁴.
- Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής κοινωνίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
- Δερτιλής Γ., "Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα" στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Κωντογιώργη) *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1977.
- Διαμαντόπουλος Θ., *Κόμματα και κομματικά συστήματα. Συγκριτική προσέγγιση και θεωρία*, Εξάντας, Αθήνα 1989.
- Διαμαντούρος Ν., "Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19ο αιώνα" στο συλλογικό τόμο *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1984.
- Διαμαντούρος Ν., "Προσπάθεια δημιουργίας δυτικού τύπου κράτους στην επανάσταση και κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις" στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής - Κ. Κωστής) *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.

- Ελεφάντης Ύ., "Εθνοκροσύνη: η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης", στα πρακτικά του 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου (Πάντειο, 24-27 Νοεμβρίου 1993), *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, 1945-1967*, τ. Α', Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994.
- Θεοτοκάς, Γ., *Προβλήματα του καιρού μας*, Αθήνα 1956.
- Θωμαδάκης Στ., "Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας" στο συλλογικό έργο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984
- Κιτρομηλίδης Π., "Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αίτηματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19ο αιώνα" στο συλλογικό τόμο *Ώψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1984.
- Κόντης Β., *Η Αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα: 1945-1949*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1984.
- Κοτζιάς Ν., "Η Κοινωνία της συνενοχής. Κρατική νομιμότητα και νομιμοποίηση", στα πρακτικά του 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου (Πάντειο, 24-27 Νοεμβρίου 1993), *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, 1945-1967*, τ. Β', Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1995.
- Κουτσούκης Κλ., *Παθολογία της Πολιτικής. Ώψεις της διαφθοράς στο νεοελληνικό κράτος*, Παπαζήσης, Αθήνα (χ.χ.).
- Λυριτζής Χ., "Πολιτική και πελατειακό σύστημα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα" στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής - Κ. Κωστής) *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.
- Μακρυδημήτρης Α., "Κυβέρνηση και Διοίκηση: ο διοικητικός μηχανισμός του κράτους κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης", στα πρακτικά του 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου (Πάντειο, 24-27 Νοεμβρίου 1993), *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, 1945-1967*, τ. Α', Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994.
- Μάουρερ Γκ. Λ., *Ο ελληνικός λαός*, τ. Α', Αφοι Τολίδη, Αθήνα 1976.
- Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978².
- Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- Μουζέλης Ν., "Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας" στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής - Κ. Κωστής) *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.
- Πετρόπουλος Ιω., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985.
- Πετρόπουλος Ιω., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής - Κ. Κωστής) *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.

- Σιμόπουλου Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. Β', Αθήνα 19957.
- Τιρς Φ., *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, τ. Α', Αφοι Τολίδη, χ.τ., χ.χ.
- Τσουκαλάς Κ., "Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα", στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Κοντογιώργη) *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1977
- Τσουκαλάς Κ., "Κράτος και Κοινωνία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα", στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής - Κ. Κωστής) *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.
- Φίλιας Β., "Κοινωνικές δομές στην Ελλάδα του 19ου αιώνα" στο συλλογικό τόμο *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1984.
- Φίλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Gutenberg, Αθήνα 1985.
- Χαραλάμπης Δ., *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίρεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1989.
- Ambassador MacVeagh Reports: Greece 1933-1947* (ed. J. Iatrides), Princeton University Press, Princeton 1980.
- Beaud Michel, *Η ιστορία του καπιταλισμού. Από το 1500 ως σήμερα*, Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1987.
- Briggs, R., *Early Modern France 1560-1715*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1977.
- Cobban, A., *A History of Modern France*, τ. 1 (1715-1799), Penguin, Λονδίνο 1957.
- Cobban, A., *A History of Modern France*, τ. 2 (1799-1871), Penguin, Λονδίνο 1965².
- Cobban, A., *A History of Modern France*, τ. 3 (1871-1962), Penguin, Λονδίνο 1965.
- Crouzet, F., *The Victorian Economy*, Columbia University Press, Λονδίνο 1982
- Foreign Office 286/1110/140, 286/1123/140, 371/15959, 371/15960, 371/19506, 371/19509, 371/16768, 371/16772, 421/322 (I), (II).
- Kennedy, P., *Η άνοδος και η πτώση των Μεγάλων Δυνάμεων*, Αξιωτέλης, Αθήνα 1990.
- Miller, W., "The Greek Elections and after", *The Contemporary Review*, τ. 143, (Ιανουάριος - Ιούνιος) 1933.
- O'Brien, P. - Keydor, C., *Economic Growth in Britain and France 1780-1914*, Λονδίνο 1978.
- Parker, G., *Europe in Crisis 1598-1648*, Λονδίνο 1979.
- Rowley, A., *Evolution économique de la France de milieu du XIXe siècle à 1914*, Παρίσι 1982.
- Waterlow, Sir Sydney, "The Decline and the Fall of Greek Democracy 1933-1936", *The Political Quarterly*, τ. 18: 3 (μέρος II) 1947.
- Weber M., *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Gutenberg, Αθήνα 1984.